

16381

891.99

2-35

891.99
Ջ-35

ՀԱՌԱԽԵՑԻ

ՀԱՌԱՄԱՆՔԻ ԱՂԷՏԻ

19 դեկտեմբերի 1899 թ.

ԱԿԱՆՏԵՍԻ ՏՊԱՌՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻՑ

ԹԻՓԼԻՍ
Արագ. տպար. Մ. Մարտիրոսեանցի
1900

Է 20 03

891.99

2 - 35

er

ՀԱՆԱԽԵՑԻ

ՀԱՆԱԽԵՑԻ ԱՂԷՏԷ

19 դեկտեմբերի 1899 թ.

ԱԿՈՆՏԱՆՏԻՆՈՒԹՅԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

Թ Ի Փ Լ Ի Ս

Արագ. տպար. Մ. Մարտիրոսեանցի
1900

1004
18476

1004
18476

3631

11048

Ն Ո Ւ Է Ր

ՄԵՆԱՅԱՐԿՈՅ ՏԻՎԻՏ

ՆԱՏԱԼԻԱ ՍԵԼԻՎԱՆՈՎՆԱ

ԶԻՍԵՐՄԱՆԻՆ

ԶԱԽԱԽԵՑՈՒՑ

Дозволено Цензурою, Тифлисъ, сентября 11-го 1900 года.

Մեծայարգոյ Տիկին՝

„И вспомнилъ-ли, что это слово
„братъ“

„Всѣхъ словъ земныхъ дороже и
святѣй...“

Хомяковъ.

Կինը զգացմունքների շտեմարան է։ Էլ ինչո՞վ կարող էր մի կին արտայայտել իր ընատուր զգացմունքներից ամենավսեմը, ամենապաշտելին՝ եղբայրական սէրը, քան թշուառին կարեկցելով ու լացողին արցունքը սրբելով։

Դուք մեր գաւառը ոտք դրած օրից ցոյց տուիք իդէալական կնոջ կենդանի պատկերը, որի առաջ դեռ շատ տարիներ ծունկ խոնարհած, երախտապարտ արցունքն աչերին պիտի երկրպագեն հարիւրաւոր որբեր ու թշուառներ։

Դեկտեմբերի 19-ի (1899 թ.) սարսափելի աղէտը, որ մի ակնթարթում կործանեց գաւա-

ոիս տասնեակ գիւղեր, առիթ տուեց քանալու
Ձեր կանացի քնքոյշ սիրտը, ուր հրեղէն տառե-
րով դրօշմուած էր անձնական մանր կրքերով
սողորունած մարդկութեանը մի խրատական դաս՝
„Что это слово „братъя“ всѣхъ словъ зем-
ныхъ дороже и святей...“

Ու դուք, հետեւելով այդ երկնային նշանա-
քանին, ոչ մի ջանք ու ծիգ չխնայեցիք սոսկալի
աղէտի բիւրաւոր զոհերին սփոփելու ու դար-
մանելու:

Ուստի, Մեծայարգոյ Տիկին, սոյն փոքրիկ
աշխատութիւնը, որ պարունակում է Ախալքալա-
կի երկրաշարժի համառօտ նկարագիրը, պարտք
է համարում նուիրել Ձեր անուանը

ՋԱԽԱՄԵՑԻՆ

Ա.

Զմեռ էր: Ջաւախքի ձիւնոտ ձմեռը: Սար ու ձոր սիւպ-
տակ սաւանի տակ խոլուլով իրար գիրկ էին մտել: Դաշտ
ու գետ խաղաղել, լռել էին: Միայն կատաղի քամին տխուր
գուժկանի պէս ամեն բոլեւ բաղխում է դուռ ու երթիկ ու
ճանկուելով գետնի սառած ձիւնը, խփում պատահող ան-
ցորդի քիթ ու բերանին: Բայց գիւղացու հոգը չէ. գարուն
ու ամառ, աշնանից մինչի ձմեռ արիւն քրտինք թափելով
նա տեսել է իր աղքատիկ «թաղաւիկը» (պաշարը)՝ մի քա-
նի սոմառ գարի, մի մարագ էրթ, ու այժմ իր մանր ու
խոշորով, մալ ու ոչխարով փակվել տաք գոմում, «կշտին»
ընկել իր եղներին հետ ծամում է ու միայն ծամում:

Քաղաքի աղքատ ու հարուստ խանութպաններն են
միայն, որ այդ ցրտին ու թիփուն հաստ «պալտօները» հա-
զած, առաւօտւանից մինչ իրիկուն սընկ-սընկալով մի բո-
բիկ մուշտարու են սպասում, որ իրար ձեռքից զրզրզեն
«պոպկեն» վեր վարեն, բայց այդ էլ Աստուած տն, հազա-
րից մին չի պատահում:

Գիրակի էր. դեկտեմբերի 19-ը, մի տարօրինակ կի-
րակի: Կարծես այդ օրը մայիսւայ օրերից յետ էր մնացել
ու խառնվել դեկտեմբերին: Արեւն իր ցոլցոլուն ճառաղայթ-
ներով պար էր բռնել կշկշան աղբիւրի սառած քուլաների
հետ ու նրանց հետ համբուրվելով մարգարտի հատիկներ
էր թափում: Սար ու ձոր այդ օրը հարուստ հարսնեւորի
պէս սիւպտակ պսպղուն ատլաս էին հագել: Եւ յիրաւի,
հարսանիքներից խեղճ գիւղացիք աչքերը չէին կարողանում
բանալ: Նիշան ու քիրիշան, հարսնիք ու հարսնտես միսր
«նախըթողին» են լինում (դեկտեմբերին):

Կէս օր է: Զուռնի զրլզրլցից ու դաւուլի դըմդըմ-
բոցից օդն է թնդում: Հարսը դուրս պիտի հանեն: Դուռ
ու երթիք բռնել են ալ ու խաշ-խաշ հարսներն ու աղջըկ-
ները: Նոցա շուրջը փայտէ ձիերով «սուտ մաղար» են խա-

դում մանուկները, իսկ դէմ ու դէմ շարուած ջահիլներէից ամեն միւն աչքի տակով գաղտուկ որոնում է իր ընտրեալին իր «եարին»: Ահա և մաղրուորը: Հարեան գիւղի ձիաւոր ջահիլները «գըմնաւոր» (նոր) շորերով գուզված, մի մի հաստ «ջիլիթ» էլ ձեռներին, իրանց ճարպիկութիւններով աշխատում են գերազանցել տեղի երիտասարդներին: Բայց հարսը ուշանում է. մի խումբ աղջիկներ արգելել են հարսին ու յամառութեամբ պահանջում են խաչեղբօրից իրենց «ծաղկոց հախին»:

Մի ուրիշ տեղ «ծաղկոցները» նորահարսի հետ իրանց ունեցած-չունեցած արդ ու զարդով, շատերն էլ ուրիշից «փոխ» առած, պճնված. զարդարված, անուշ ձէները ձգել մէանիներով պար են խաղում: Նրանց «մաղարը» գեղին մէջ է ու դեռ իրիկաց դէմ պիտի գայ:

Քաղաքն էլ այդ օրը կարծես հանգիստաւոր տեսք էր առել: Մերկ ու անծառ փողոցը լիքն է զբօսողներով: Կարմիր արեւի քաղցր հայեացքից սիրտ առած ծեր ու մանուկ գուրս էին եկել մըլած կողերն արեւին տալու: Խանութները փակ են. միայն մկիտանները, որ թուով գրեթէ միւս բոլոր խանութների կիսի չափ են, վխտում են ամեն հասակի ու դասի այցելուներով: Ժամի երկուսն է. անխոնջ տանտիկինն առանձին խնամքով պատրաստել է այդ օրուայ ճաշն ու անհամբեր սպասում է ամուսնուն, որ շաբաթուայ մէջ գէթ մի օր իր սիրասուն բալիկների ու մտերիմների հետ սեղան նստի: Բայց ո՛չ ամուսինն է գալիս, ոչ էլ բալիկները: Առաջինը մկիտանում իր «եայան-եօլաշների» հետ «խմում է». իսկ անմեղ մանկիկները որ դնացել են հարեան հօրը տուն բերելու մկիտանի մի անկիւնում կուշ եկած սպասում են նրան ու իրանց հարադատ հօր «բարի» օրինակով կրթվում, դաստիարակվում:

Յանկարծ մի խուլ ամպի որոտի պէս գոռոց սթափեցրեց ամենին: Չըրախկ ու չըրուխկ թափվեցին խնամքով շարված շիշերն ու ջարդ ու փշուր եղան: Բոլորը սարսափած անգիտակցաբար դուրս դուրս: Մի վարկեան Ա-

խալքալաքը պղնձէ քաղաքի պէս քարացել էր: Խարխուլ տներից բարձրացող թեթե փոշին սև վարագուրի պէս կանգնել էր քաղաքի վրա: Բայց իսկոյն անցաւ ապշութիւնն ու փողոցներում վազվզողների վայնասունն ու լացը խլացրեց օդը: Չազը կորցրած վազրի պէս մոնշալով ամենքը վազում էին տուն:

— Փառք Ասու ըան չկայ... մի սրտարուխ հառաչի հետ դուրս էր թռչում տուն հասնողի բերանից:

Այո, բան չկար. քաղաքը մարդկային զոհեր չտուեց բայց բոլորի սիրտն արիւն էր կտրել ու ինչ որ մի վատ նախազգացում պաշարել էր ամենին: Փողոցներում վխտում է ամբոխը: Կին ու տղամարդ. ծեր ու մանուկ, սարսափած ընտելեան ընպէական ահաւելի խաղից չէին համարձակվում ոտը դնել սեփական տան «անհիւրընկալ» շեմը:

Մթնում է: Արեւն է միայն, որ անշեղ շարունակում է իր ուղին. նրա հոգը չէ մարդոց վայնասունն ու լացը: Տխուր դողանշում է եկեղեցու կոշնակը: Ժողովուրդը խումբ խումբ խոնավում է Աստուծոյ տաճարը: Լուռ աղօթում են: Հեղեղի պէս հոսում է յորդ արցունքը յուսահատ աղօթողների աչքերից: Գուցէ երբէք այդքան սրտարուխ արցունք չէր թափվել Աստուծոյ տաճարում, որքան այդ օրհասական երեկոյն թափվեց: Բայց երկինքը չըղիջեց... Ժողովուրդը մի փոքր հանգստացած սրտով նոր դուրս էր գալիս եկեղեցուց, երբ յանկարծ երկրի մի նոր ցնցում սարսափեցրեց ամենին: Ժամի 9-ին կրկնվեց ցնցումն ու ոտքերիս տակի միակ հաստատուն կարծված կայանն երկիրը, էլ չգաղաղեց օրօրվելուց:

Մութն է: Ցերեկուայ բաց կապուտակ երկինքն էլ լալկան տղի պէս քիթ-մուկ կախել. յոնքերը կիտել է: Աստղ ու լուսին երկիւղից կուշ եկել դաս-դաթ են եղել մութ ամպի վերմակի տակ: Մանր մաղում է անձրեւը: Յիրաւի այդ օրը տարուայ օրերի մէջ մի բացառիկ տարօրինակ օր էր Ախալքալաքի համար ու չտեսածներս կարծես այդ օրը պիտի տեսնէինք: Փողոցները լիքն են հարբած ու զգաստ

չընդունեցի: Ոչ ոք սիրտ չէր անում մտնել տան անհաստատ յարկի տակ, ուր մնացողներն էլ խմում են ու ոգելից խմիչքով աշխատում օրուայ սարսափը մոռանալ: Բաքոսն այդ երեկոյ ազատ տարածել էր թեւերն Ախալքալակի վրա: Ոմանք սարսափից ու երկիւղից էին խմում, ոմանք էլ ուրախութիւնից որ երկնային պատուհասից անվտանգ ազատվել են:

Կէս գիշեր է. գարնան գիշերուան պէս տաք գիշեր: Աստղ ու լուսին կորել էին հաստ ամպի տակ: Քաղաքի մի ջուխտ ու կենտ լապտերները հանգչող խարոյկի վերջին կայծերի պէս պէծ-պէծին են տալիս ու աւելի մթնեցնում անցորդի ցեխոտ ուղին: Գիշերուան այդ պահուն դեռ ոչ ոքի տան կրակը չէր մարել ու ոչ մէկի գլուխը բարձին չէր եկէւ: Եւ ո՞ր աղամորդին սիրտ կանի այդ անկանոն տաքութեան ցնցվող «մեծ օրօրոցին» մէջ քնելու: Ժամի ճիշտ տասներկուսին խիստ թափով դարձեալ ցնցվեց «մեծ օրօրոցը». կարծես խոժոռ ծծմայրը դայրացած լալկան «երեսխաների» անքնութիւնից իր հուժկու բաղկի մի հարուածով ուզում էր տապալել «օրօրոցն» էլ «մանկիկներին» էլ: Սակայն այդ հարուածներն էլ առաջնան պէս չէին ահաբեկում վախկոտ «մանկիկներին»: Մի րոպէ միայն լսվում էր բաց դռներից հարս-աղջիկների յուսահատ ճիչը, պառաւների մրմնջող աղօթքը, տղամարդկանց սրտապնդող յորդորանքն ու ապա ամեն ինչ լռում, վերջանում: Դուրսը թափառողները մերթ ընդ մերթ հանդիպում են տուն ու դարձեալ չըջում:

Մութ փողոցով վազում է մէկը: Դա սովորական շրջողներից չէր: Գլխաբաց, ոտներն առանց ոտնամանի, ամեն ճիգ թափում էր որքան կարելի է ժամ առաջ հասնել... բայց երեկ ինքն էլ չգիտէր ուր: Մենք կանգնեցրինք նրան:

— Ո՞ր տեղից ես, բարեկամ, ո՞ւր էս վախտիս:

— Աստու սիրուն, իլլաճըմ... (ի սէր Աստուծոյ, մի ճար) աներս աւրաւ. տղով, օղլուշաղով (կանանցով), հողին տակը մնացինք...

— Ո՞ր գեղէն ես, բարեկամ:

— Վէր (որ) գեղը կը հարցնես... Մերենիա, Բալխո, Բուղաշէն, Տրկնա, Սամսարին, Էլաթիա, վարի (ներքեի) գեղանը բիրադի (բոլորը) աւրան... քար ու քանդ էղան... իլլաճըմ էրէք Աստու սիրուն...

«Գեղանը քարուքանդ եղան... աներս աւրաւ... իլլաճըմ էրէք...» հեկեկալով կանչում էր բնութեան ահուկի հարուածի առաջին գուժկանը: Բոլորս քարացանք: Ի՞նչ կարող էինք անել ուրիշի համար, երբ նոյն սոսկալի ճակատագրին սպասում էինք և մենք: Առաջնորդեցինք գաւառապետի տունը: Գիշերը մինչ ի լոյս հեռագիր հեռագրի յետեւից տեղացին Թիֆլիզ:

Առաւօտ դեռ մութն ու լուսուն տեղային դօրքի նաւագինեան գունդը գաւառապետի առաջնորդութեամբ ճանապարհ ընկաւ աղէտի տեղը սկզբնական օգնութիւն հասցնելու: Սոսկալի աղէտի լուրը մի ակնթարթում տարածուեց ամբողջ քաղաքում: Մէկը միւսի յետեւից կարծես աւկամայ բացվում են խանութները: Բայց ոչ ոք չի ուզում ներս մանել: Տխուր խանութպանները խումբ խումբ հաւաքուած խանութների առաջ լուռ քշվում են: Բոլորի խօսակցութեան առարկան աղէտն է, որի մասին իւրաքանչիւր ժամ ստացւող կցկտուր տեղեկութիւնները բերնէ բերան անցնելով սոսկալի աղէտն աւելի ևս ահուկի գոյնեւորով էին նկարագրում: Փողոցում ոչ անցնող կայ ոչ մնացող: Կեանքը կարծես ուզում էր դադարել ու ամեն ոք մահն աշքով տեսածի պէս երկիւղից ապշել, քարացել էր: Սակայն երկրի մերթ ընդ մերթ կրկնվող ցնցումը յիշեցրնում էր մարդոց կեանքի քաղցրութիւնն ու խիոյն ապշութիւնից սթափուած վաղում էին տուն իրանց սիրելիների, մտերիմների մօտ, որ եթէ վիճակված է վերջապէս մեռնել, գէթ միասին մեռնին: Բայց փողոցի ծայրից հանդիստ ու խաղաղ ահա գալիս է մէկը: Սև շրջագիծով փեշերը վեր ժողված, նա իր սէգ քայլերն ուղղում է մի խանութից դէպի միւսը: Նրա գէմքին չէ նկատվում ընդհանուրին պա-

չարող ապշութիւնն ու վհատութիւնը: Սե քողի տակից վառվող ջուխտակ կրակոտ աչերը, որ կարծես դեռ արցունքոտ էին, շեշտակի նետերով լուռ յանդիմանում էին փորձանքի առաջ գլխիկոր խոնարհվող երկչոտներին ու սիրտ տալիս սրտաբեկ ամբոխին: Փոքրիկ տետրը ձեռին նա անցաւ «չարսուի» բոլոր խանութները, ցեխոտ փողոցներով շրջեց դռնէ դուռ քաղաքի բոլոր դռներն ու բարձրացաւ «չտաբը», զօրքերի ու սպանների բնակավայրը: Նա բաղխում էր պատահող դուռն ու ինչ որ ձեռի տետրի մէջ արձանագրելով անցնում հետեւեալ դուռը: Նա անտես չառաւ և զինուորների երկար ու մռայլ բնակարանները: Մէկիկ մէկիկ անցաւ բոլորի շէմն ու շատ պանդուխտ, չուառ զինուորների ազգեր արձանագրվեցին այդ լուրի շրջող ուրուականի յուշատետրում:

Քայց ո՞վ էր այդ տարօրինակ կինը: Միթէ դա ընտանիք, տուն-տեղ չունէր, որ այդ չտրաբաստիկ օրը, մոռացած իր բարեկամներին, իր սիրելիներին, թողած կանացի քնքշութիւնն ու թուլութիւնը, դռնէ դուռ էր ընկել:

Դա տիկին Զիսերմանն էր: Մի կին, որի տունն ու տեղը լայն ու անծայր աշխարհն է, իսկ բալիկներն ու սիրելիները բոլոր թշուառներն ու տառապեալները: Ախաբալաքի համար այդ տխրահռչակ օրը, երբ ամեն մարդ մտածում էր լոկ իր սեփական կաշու մասին, նա ամեն ինչ մոռացած, այն ցուրտ ու ցեխին դռնէ դուռ ընկած նպաստ էր հաւաքում՝ ալիւր, փող, գուլքա, չոր, թշուառ անտուն անտէր զոհերի համար: Մի քանի օր յետոյ դուր նոյն տիկնոջը կը տեսնէիք հիւանդանոցում ջարդված ու փշրված վիրաւորների վէրքերը կապելիս, թաց աչքերով փոքրիկ անտիրական որբերին սփոփելիս, գուրգուրելիս:

Ու կարծես նրա այդ կրակոտ թաց աչքերը դառն արցունքի միջից արտացոլում էին քնքոյշ սրտի վեհ նշանաբանը՝ «Ընդ աստեղօք զինչ կայ սիրուն քան զանձկալի եղբայր անուն»:

Բ.

Աւերված գիւղերի դժբաղդ զոհերին տեղափոխում են Ախաբալաքի ժամանակաւոր հիւանդանոցը: Աղէտի զոհերի թւումն էր նաեւ Բէթանօ գիւղի Տէր-Գալուստ քահանան, որից իբրեւ ծանօթի հարցրի՝ «Յիրաւի, տէրտէր, ձեր գիւղերը բոլորովին աւերված են»: Հսկայ տէրտէրը, որի երեսից առաջ ժպտը վայր չէր ընկնում, այժմ կուշ եկել կենդանի մեռել էր դարձել: Չորցած աչերն անթարթ երեսիս յառեց ու մինչդեռ ուզում էր բերանը բանալ. յանկարծ արցունքի յորդ հեղեղն ու հեծկլտանքը խեղդեցին նրա ձայնը: «Անիի աւերակները կուղէիր տեսնիլ, վարժապետ ջան, Անին մօտեցաւ... Ե՛հ, իմ պատմելովս ինչ պիտի հասկնաս, զնո՞ւ աչքովդ տես, որ զգաս»:

Կէս օր էր երբ դուրս եկայ Զաւախքի Նոր Անին տեսչու: Բնութիւնը կարծես խաղաղել էր. ձմեռուայ արևն իր թոյլ ճառագայթներով պսպղեցնում էր ձիւնի սպիտակ սաւանը, որի վրայով թեթեւ մակոյկի պէս սողում էր սահնակս: Արագովայի ճանապարհը, որ տեղով պիտի անցնէի, անսովոր կենդանութեան մէջ էր: Անցուդարձ անողներին թիւ չկար:

— Ուրտեղից ես, բարեկամ:

— Մերենցի:

— Ո՞ւր կերթաս:

— Ես ա չիտիմ, տիբացու, հոգիս ազատելու. տնով, օղլուշաղով երկ օրէ անօթի մեռանք...

— Ի՞նչպէս եղաւ երկրաշարժը ձեր գիւղում. շատ վնասվեցիք:

— Օ՞ք, մի հարցնել. ինչս մնաց որ վնասնիս կը հարցընես: Ունեցած չունեցածէս դուս հինգ ջանս հողին տակը սաղ-սաղ թաղեցի էլել եմ կերթամ մեկալոնքա (միւսները) հէջ խաբար չեմ սուր են ուր չեն:

— Էդ ինչպէս եղաւ որ:

— Մեր տունը պար էր. Զէյրանենց հարսնցուն ու

ծաղկոցներն (հարսնացուի ընկերուհիները) իննը հատ ծաղկի պէս աղջրկներ գոմին էրեսը (ներքեի մասում) անուշ ձէները ձգել պար կը խաղային: Բիրդան (յանկարծ) աղջրկնունդիլ ձէնը գիտես թէ խեղդաւ. ամպի գոռոցի պէս եկող գոռոցը մ'ջանս գողացուց. վարն աղջրկնուն մէջ վայնասունը մ'ընկաւ, խեղքս պտտաւ ու մէմա ան տեսայ, որ գիտես թէ գետինն ոտվնուս տկէն թռաւ. խեղքս գլխէս թռուցի, էլ չիմացայ թէ ինչ էղայ. լուս աշխարհքս մ'թնաւ: Էքսի (միւս) օրը իրիկվան անշաղ ինձի կիսամեռ հանեցին ձեռք ձեռքի բռնած պար խաղցող մեռած ծաղիկ «ծաղկոցնուն» հետ:

Արցունքի հեղեղը խեղդեց գերեզմանից դուրս եկած կենդանի մեռելի խուպոտ ձայնը: Նա առանց կանգ առնելու, կոշտ չուխի փէշով աչքերը սրբելով շարունակեց ճանապարհը: Քչեց կառապանս. ես նոր զգացի որ իմ այտերս էլ թաց էին:

Կին ու տղայ, ծեր ու մանուկ բռնել էին ամբողջ ճանապարհը: Ցնցոտիների մէջ փաթաթած երեխան մօր շալակին հանգիստ ննջում էր. միւսը մօր փէշից քաշ ընկած տղերսում էր՝ «մարի ջան անօթի եմ, մարի»: Նրանց յետեից դանդաղ, կարծես յակամայից գնում էր մի ծերուկ՝ բռնած ուժասպառ հարսի ձեռից:

Դեռ նոր էի մօտեցել, երբ ծերը գլուխը բացեց ու դողդոջուն ձայնով աղերսեց՝

— Աղա ջան. իրեք օր է պապիրօղ չեմ քաշել, մէ պապերօզմ տմս, արեուդ սատաղայ:

Վառեցի մի պապիրօս ու տալով ծերուկին հարցրի.

— Ո՞րտեղից էք, ամի:

— Խարապայ (աւերակ) Սամսարու աղա ջան:

— Մի՞թէ Սամսարը խարապայ է:

— Կիրակվայ ժաժին Սամսարը Սողոմու պէս կործանաւ: Եթմիշ (եօթանասուն) տարեկան մարդ եմ, կեանքիս մէջ աղանկ ժաժ չեմ տեսել: Մէմայ (մէկէլ) որ էրթամ, Ասուած չարժանացնէ, ըլլի որ իմ տղայ էղած եթմիշ տարի ապրած տանս տեղնա չը ճանչեմ:

— Մարդիկ խօ չը վնասվան. ամի:

— Մարդիկ. չիտեմ սաղ պրծող էղմա թէ չէ: Իմ որ ջահիլ-ջիւան տղաքս իննը ջանով մնացին սե հողին տակը, աշվնուս արտսունքը չորցուցին, քօռանար ձեր աղամին (հայրը) օղմա (որդի), չը տեսնիր աղ կրակը: Մէ ես այսի աքսիկեաթակնուն (կանանց) հետ Ասու հրաշքով պրծայ: Ա՛խ, Ասու աննին մեռնիմ, ինչի մեզի ա մէկէն չը թաղեց, որ հիմի անօթի չփլաղ աս կրակնուն մէջ չտապկտէինք:

Գէտք էր նկարիչ լինել ծայրահեղ թշուառութեան այդ կենդանի պատկերը նկարելու համար: Իմ առաջ մուրացկանի գաւազանն արդէն ձեռին, կանգնած էր մի ծերուկ. բայց ո՛չ, մի կենդանի մեռեալ, որի գոռնատ դէմքը կարծես միանգամայն կորցրել էր մարդկային սրտի զգացմունքներն արտայայտելու բոլոր ընդունակութիւնը: Միայն արծուի սե ու չորացած աչքերն էին. որ աղերսագին հայեացքով արտայայտում էին ծերուկի մեծ վիշտը:

Մինչդեռ յաղթանդամ ծերուկը յենված գաւազանին իր գառն օրհան էր ողբում, նրա այրիացած հարսներն յողմած, պաղ ձիւնի վրա անփոյթ նստած՝ դառն հեկեկում էին, որոնց ձայնակցելով որբացած երեխաները հաց էին խնդրում: Կառապանիս հրամայեցի ճանապարհի պաշարս տալ թշուառներին: Քաղցն ամեն ինչ մոռացրել էր: Ամօթխած գեղջկուհիները, սր գուցէ ուրիշ անգամ չը մօտենային ամենաչնչին հարցիս անգամ պատասխանելու, լացող երեխաներին թողած՝ քաղցած գայլի պէս վրա թափվեցին ու իրանց ձեռքով սկսեցին քրքրել պայուսակս, որից դեռ հացը չհանած՝ մի կողմից ագահաբար կոխում էին բերանները:

Գնում եմ առաջ: Գիւղական մի կոտորած սահնակ դանդաղ ընթանում է ճանապարհով, կարծես դժուարաւում էր տանել իր «ծանր» բեռը: Միջահասակ մի գիւղացի, շագանակագոյն մօրուքով ու կապոյտ աչքերով, պառկած էր սահնակի մէջ, երեք հատ էլ մերկ երեխաներ չորս կողմը շարված:

—Ո՞րտեղից ես, բարեկամ. հարցրի նրան: Պատասխան չկայ. ապուշի պէս մի ըոպէ կապոյտ աչերն յառեց երեսիս ու փակեց:

—Ջանջղացի է (Բեժանօցի), պատասխանեց կառապանը, հողին տակն էր մնացել, օտովին վառել է. քաղաք խօշպիթալը կը տանինք (հիւանդանոց):

—Սահնակից բաւական հեռու հետեւում էին մի խումբ գիւղացիներ իրանց մանր ու խոշորով: Դրանք աղէտի զոհներն էին, որ շտապում էին քաղաք բարի մարդկանց մօտ պատուարան գտնելու:

—Դուք ո՞րտեղից էք բարեկամ:

—Ջանջղացի ենք աղա:

—Է, ո՞ւր կերթաք. Ջանջղանա քանդավաւ. ինչ է արպար:

—Էհ, աղա, աս մեր մեղքն որ կայ, ատիկայ հըլը քիչ է մեղի:

—Ի՞նչ մեղք:

—Ալ ի՞նչ ըլլի, աղա. քիւֆիւր (հայհոյանք) ըսես կենեք, գողութեն կենեք, իրար արտ ու չայիր կաւրենք, հարուստը անխիղճ, աղքատը նախանձ ու հպարտ, էրկու կապէկի համար ծնող հարերս կը ծախենք, էլ փողի ու խաթեր համար սուտ զըրցիլն (խօսել) ու սուտ երթում էնելն որ ամեն աւուր բան է դարձել, վէր մէկն ըսեմ տահա, ես սիմ (ես ի՞նչ գիտեմ): Դիւ (ահա) անցնող շաբթու էր կենա այդի ծակծկելուն, ծակծկելուն տեսնը սանքով որ կերթաք, գնաց քանիմ կապէկի համար հոգին սեւց, իրեն պէս քանիմ փշանալուի (անպիտանների) հետ սուտ վկայութեն տուեց, Ասու գառին պէս անմեղ մարդոց արունքը մտաւ: Յըլըզ (իհարկէ) ժաժ կըլլի (եղբրաշարժ), աղա ջան, անոնց արունքն է Ասուած մեզնէն կուզէ:

—Է ի՞նչպէս եղաւ, որ էդ մարդու ոտները վառաւ:

—Ինչպէս, այ ինչպէս. մենք էտոնց օդան նստել էինք, ժաժն որ ելաւ բիրադիս (բոլորս) փախանք դուս: Ադ մարդուն (մեղայ Ասու, մեղայ) գիտես թէ Ասուած գալ-կապ էրաւ, փէշքին (վառարանի) քով նստած տեղէն չկըցաւ էլ:

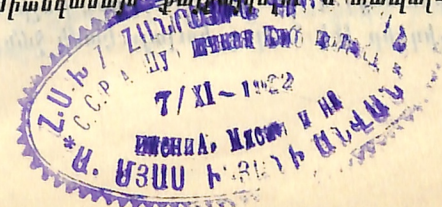
լել: Պատը էկաւ (փուլ եկաւ) փէշքին վրա, կաս-կարմիր փէշքն ա ատոր ոտովնուն: Դեօր (մինչև) ժաժն անցաւ, դուր խելքերս գլխնիս էկաւ իրիկաց դէմ հանեցինք ադ փշանալուին. ոտվին միջացէն (մէջքից) հետ քեապապ էր էղել (խորոված):

Խօսակիցս ուզում էր թափել իր սրտի բոլոր մաղձը, բայց ես ընդհատեցի նրան: Ինչպէս երևում էր նրա պատմածի տոնից, սահնակով գնացող վիրաւորը գիւղական նշանաւոր «վամպիրներից» էր կամ նրանց գլխաւոր գործակիցներից մինը:

Գ.

Փոքրիկ գետակի ափին, բլրակների մէջ երևում էր Արագովան: Ես մտադիր էլ չէի մտնել այդ գիւղը. սրտատրոփ շտապում էի հարիւրաւոր զոհերի անքանդակ սե գերեզմանները տեսնելու: Բայց սկամայից ուշքս գըւեցին գիւղի ծայրում սպիտակ ձիւնի վրա տարածված սե սե կոյտերը զրանք անտուն, անապաստան գիւղացիների ժամանակաւոր վրաններն էին: Յիշեցի Սիրիբիայի էսքիմոսներին, որոնց բնակարանների մասին գաղափար տալու համար ահագին ժամեր էր գործադրում մեր աշխարհագրութեան ուսուցիչը:

Մօտ մի քառակուսի սաժէն տարածութեամբ փորած էր ձիւնը կէս սաժէն խորութեամբ ու ձիւնէ պատերի վրա ձգած թեթեւ տախտակները ծածկված էին խոտէ խտիրներով ու բլղէ թաղիքներով: Ես զարմացայ թէ ինչո՞ւ էին չինված այդ մահազուժ որջերը, քանի որ Արագովան, քաղաքում ստացված տեղեկութիւնների համաձայն, չվնասված գիւղերի թւումն էր: Մտայ այդ «չվնասված» գիւղը, սակայն տուն չգտայ, որ փլած բաժանմունքներ չունենար: Նոյն իսկ արքունական դպրոցի՝ կրով ու քարով շինած հոյակապ շինութիւնը միանգամայն քայքայվելու և անպալվելու վրա էր:

Նոյն դրութեան մէջ գտայ և ճանապարհիս վրայի Զակ, Բուղաշէն, Դրկնա ու միւս գիւղերը. նոյն կիսաւեր տները. նոյն դայլի որջերը. խսիրներով ու փալասներով ծածկված ժողովուրդը, կին ու տղայ, գրեթէ բոլորն էլ դուրսն էին, խումբ-խումբ հաւաքված լուռ քշվում էին, կարծես մէկից խիստ քաշվում էին: Ահռելի սարսափի սև դրօշմն խսկոյն նկատելի էր նրանց դժգոյն երեսին:

Սողում է սահնակս հարթ ձիւնի վրայով, մօտենում ենք Մերենիային: Սիրտս տրոփում է և ակամայից կարծես մի տեսակ երկիւղ տիրում է ինձ: Անգութ արեւն էլ մօտենում է իր վախճանին, կարծես նա էլ դարհուրած ընդհանուր սարսափից, երես է դարձրել աւեր Զաւախքից ու շտապում է մօր տաք գիրկն ընկնել:

Ձիերը կանգնեցին:

— Զտապիր, կառապան. ուշանում ենք:

— Ձիերը խրտնում են, չեն գնում. առաջն ինչ որ սև բան է երևում. պատասխանում է իր արհեստին յատուկ անտարբերութեամբ, դուխարօր կառապանս:

Մտրակի մի երկու խիստ հարուած ստիպեցին ձիերին մի քանի քայլ ևս առաջ գնալ, բայց դարձեալ ականջները ցցած երկչոտ նապաստակի պէս կանգնեցին, կարծես իմաստուն կենդանիներն էլ չէին ուզում ականատես լինել բնութեան ըսպէական անգութ խաղին:

Ելայ սահնակիցս, որ տեսնեմ թէ ի՞նչից են խրտնում ձիերը: Գնում եմ առաջ, և ի՞նչ եմ տեսնում: Ճանապարհի կողքին երկու փոքրիկ երեխաներ, նստած պաղ ձիւնի վրա, խիստ սառնամանիքից կապտած ձեռները դրած արցունքոտ աչերին, աղիողորմ լալիս են:

— Մալի ծան, մելայ մալի ծան...

— Օ՛ֆ, սառայ, ապա ջան (մայրիկ). Գուրգէնիդ թողիր ո՞ր գնացիր: Մի լայ, Նադօ ջան, մի լայ. էամիս (պապըս) կուգայ կերթանք աղայիս: 2է էամիս ըսաց թէ ապաս քեռանցս է... Ա՛խ ապա ջան, ի՞նչի մեզի թողիր գնացիր, չիդէիր թէ Նադօ կուլայ: էամի ջան, արի Նադօն կուլայ:

Նադօ ջան, մի լայ, Նադօ, աչէ (նայիր) ես ա կուլամ...

Սիրտս կտրատվեց, երկու փոքրիկ մանուկներ, անտուն, անտիրական, անկարեկից երկնքի բաց-պաղ հովանու տակ սրտնում էին իրանց մօրը, սրտակտուր լացով կանչում անուշ «ապային», որ թոնրի ալ բոցերի մէջ կրակոտրով էր եղել: Խեղճ մանկիկներ, չգիտէին, որ իրանց թշուառ ապային այլևս տեսնելու չէին:

— Տղաք ի՞նչի կուլաք, մօտենալով նրանց հարցրի ես. կարծելով թէ կարող եմ իմ ներկայութեամբ նրանց լացն ընդհատել: Բայց նրանք ինձ տեսնելով մի բոպէ անթարթ երեսս նայեցին և ապա աւելի ևս խիստ սկսեցին հեկեկալ:

— Մի լաք, դառնուկներս, մի լաք. ես ձեզ կը տանիմ ձեր ապային: Բայց ձեզ ո՞վ բերեց էստեղ:

— Էամիս (պապս) բերեց:

— Ինքն ո՞ր գնաց:

— Գնաց որ կովը բերէ:

— Ի՞նչ կով:

— Մեր Մարալը (կովի անունն է) հետվիս պիտի տանէինք քեռանցս, ճամփեցէն ետ փախաւ դեղ, պապս գնաց որ բերէ, մենք մեննակ դիւզին օրթան (դաշտի մէջ տեղը)...

Ծերուկ «էամին» սեփական տան սառը փլտակների տակ թողած իր մտերիմների հետ և ամբողջ կեանքի բոլոր դառը վաստակը. իր աւերակ «օջախի» վերջին մնացորդները՝ ջուխտակ թոռնիկներն ու միակ «մարալն» առած փախչում է հայրենի անհիւրընկալ յարկից:

— Դէ արիք, արիք իմ սանքին, ես ձեզ կը տանիմ ձեր «ապային»:

Փոքրիկ Նադօն, որ մինչ այդ վախվիսելով երեսս էր նայում, երբ լսեց «ապայի» անունը, կէս ժպտալով վեր թռաւ տեղիցն ու մօտենալով ինձ հարցրեց, կարծես «ապայի» քաղցր անունը բացեց նրա թոթով լեզուն:

— Տացու ծան, դու գիտես քելանցս տունը, ապաս հոնէ (այնտեղ է). էամիս ըսաց թէ էլթանք օլա քելիս ինձի կանֆէտ պիտի տայ...:

— Գիտեմ, գիտեմ, փոքրիկս, արի՞ք սանձայիս էր-
թանք էամի՞դ էլ վերցնենք ու էրթանք քեռանցդ:

Տեղաւորեցի փոքրիկներին սահնակիս մէջ ու սլա-
ցանք առաջ:

Երևում է Մերենիան, սիւլտակ ձիւնի անսահման ծո-
վի մէջ մի սև օազիս: Միտս տրաքւում է, միթէ դա այն
Մերենիան է, ուր ես քանի՜ քանի գիշերներ ճանապարհոր-
դութիւններիս ժամանակ գիշերել եմ: Լուռ է չորս կողմս,
ձէն-ձուգ կտրել է. էլ չէ լսվում անցորդի ճանապարհը
կտրող շների հաջոցը, դառ ու ոչխարի քաղցր մայունն ու
մատղաչ հորթերի անուշ բառաչը: Մերենիան մտրել էր.
հարկւրամեայ աւերակների պէս քար քարի վրա չէր մնա-
ցել: Լուռ են և փոքրիկ ուղեւորներս, որ տաք վերարկուիս
տակ գրեթէ արդէն նիրհում էին: Միակ կենդանութեան
նշաններ ցոյց տուող արևն էլ չկայ այլևս: Սար ու ձոր
քիթ-մուկ կախել, խռոված մանկան պէս կարծես ուզում
են լաց լինել: Միջնում է. գնա՛, արև՛, գնա՛, մտիր մօրդ
անուշ գիրկը. բայց այս անտէր փոքրիկներին ո՞ւմ խորթ
գիրկը պիտի պատսպարէ ու փաղաքչէ...

Մինչդեռ խոր մտածմունքներիս մէջ ընկղմած ինքս
ինձ հետ խօսում էի, սահնակս կանգ առաւ:

— Հասանք պարոն, մտքերիս խոր յուզմունքից արթ-
նացրեց կառապանս: Սթափվեցի. ահա և Մերենիան:

Դ.

Լեռան ձիւնոտ լանջին փռված են հարիւր քսանից
աւելի գիւղական խրճիթների սև սև փլատակներ. խրճիթ-
ների, որոնց իւրաքանչիւր քարը խեղճ շինականի արիւն
քրտինքով ողողված իր հովանու տակ պատսպարում էր
հարիւրաւոր թշուառների լացն ու հազուադէպ հրճուանքը,
խրճիթների, որոնք այժմ իրանց հովանու տակ ծածկել
էին նոյն թշուառների արիւնլուայ դիերը: Մերենիան էր
դա: Յիրաւի, որ ամենավառ երեակայութիւնն անգամ եր-

բէք լսելով չէ կարող պատկերացնել այն ահռելի տեսա-
րանը, որ ներկայանում է ականատեսի աչքին: Աղէտի ամ-
բողջ սարսափն զգալու համար պէտք է աչքով տեսնել:

Իջայ սահնակիցս: Ուզում էի գիւղ մտնել, որից բա-
ւական հեռու մի խումբ գիւղացիներ լուռ քչիչում էին:
Բայց լինչ գիւղ. ո՞չ փողոցն է յայտնի, ո՞չ տները. կարծես
մի մահազոյժ հողմ թեթև փետուրի պէս խառնել, տակն
ու վրա էր արել ամբողջ գիւղը:

Մտնում եմ գիւղ:

— Էհէ՛յ, ո՞ւր կերթաս, ո՞ւմ տունը կերթաս:

— Ո՛չ մէկի տունը. գիւղը կուգեմ տեսնիլ:

— Գեղը կուգես տեսնիլ. տեսածդ հերիք չէ՛, ամա-
նաթ հոգի՛ ունիս, որ էս վախտիս էդ թէրմշնուն մէջ կը
հաւատաս: Արի, արի, դուրբան, տեսնել կուգես լուսաշով
(օր ցերեկով) պտտէ. էս վախտս հաւքն իրեն թեով չի
անցնիլ էդտից, դու ո՞ւր կերթաս էդ սատանի բները:

Խեղճեր, բնութեան սարսափը բաւական չէ, նախա-
պաշարմունքն էլ միւս կողմից է ահաբեկում: Իրանց ճու-
կատի քրտինքով շինված սեփական տները սատանի բներ
էին դարձել:

Մտայ աւերակների մէջ: Յիրաւի քար քարի վրա չէր
մնացել: Գիւղական խարխուլ խրճիթի քարէ պատերը լըց-
վել են տան մէջ ու հողէ ծանր ծածքը, իր տակ առնե-
լով գեղջուկի նահապետական օջախն իր աշխատաւորներով,
կարծես հաստ գերանները դիտմամբ մահազոյժ խաչերի
պէս տնկել է դէպի երկինք:

Բայց ինչ-որ սարսուռ տիրում է ինձ. չորս կողմս
լուռ, աւերակ. մեղմ քամին էլ մեռելային շնչի պէս փչում
է ականջիս տակ: Ինչ-որ խուլ, մարդկային հեծկըլտանք է
լսվում: Ո՞վ կարող է լինել այս պահուս կենդանի զոհերի
անքանդակ գերեզմանոցին մէջ: Գուցէ սև հողէ պաղ վեր-
մակի տակ տնքացող կիսամեռ զոհերից մի՛նն է: Բայց ո՞չ,
ահա առաջս աւերակների մի կոյտի վրա սև ուրուականի
պէս մուլթի մէջ երևում է մի մարդկային պատկեր որ կա-

տաղի բոլորնու պէս ջուկտ ձեռքերով փորում է իր դառն արցունքով հեղեղած սառն հողը: Մի ծերուկ գիւղացի էր, դա գլխի ալեխառն մագերը թել թել էր արել երեկոյեան ցուրա քամին: Նրա շարժումները տարօրինակ էին ու արցունքոգ դժգոյն դէմքը, որ կիսադօտի մէջ հաղիւ նկատուի էր կոշտ ձեռքերով փորած հողի պէս սև էր: Մօտենում եմ: —Ո՞վ ես բարեկամ.

Ձայն չկայ. գիշերային ոգին լուռ շարունակում է տխուր աշխատանքն ու քթի տակ ինչ որ ինքն իրան մըմնջում:

—Ի՞նչ ես անում այստեղ, այ մարդ. կրկնեցի հարցս: Ծերուկը բարձրացրեց ալեխառն գլուխն ու խոժոռ, արիւն արցունքով լցված աչքերը մի բռպէ երեսս յառելուց յետոյ, կարծես բարկացած, որ խանգարում եմ իր մեղաւոր տխուր աշխատանքը, պատասխանեց.

—Քեզի ինչ, ես ինձի համար կը փորեմ. կեցի՛, կեցի՛, քիչըմ ա փորում, գլօխս կը հաւքի մտնիմ կը մէջը. ախր Սանդուղս ու Կարօս հող են, չէ՛ տացու ջան... սաղ են, սաղ... ոտվնուդ մեռնիմ, մէմ անկաջդ հողին դի... աչէ, աչէ... Դիւան Սանդուղս կուգայ ոտվիս քաշէ (գուլբաներս հանէ) որ պառկիմ... արի՛, արի՛, բալմս, գիշերն անցաւ... տիւան Կարօս ա Կարօս... հա հա, հա...

Ալեխառն ծերուկի դիւային քրքիջը գիշերուան այդ պահուն սար ու ձոր դողացրեց: Ես սարսափեց ապշել, քաղացել էի. Քիչ էր մնում, որ ես էլ հաւատալով գիւղացիների նախապաշարմունքներին, թշուառ խելագարին, որ հողակոյտերի մէջ իր միակ որդուն ու հարսին էր որոնում, շար ոգիի տեղ ընդունէի: Ինքս ինձ հաւաքեցի ու դուրս եկայ աւերակներից, բայց մինչև այժմ էլ ծերուկի խոժոռ դէմքը աչքիս առաջն է, որ կարծես դեռ կանչում է՝ «արի՛ բալմս, արի՛. գիշերն անցաւ...» Բայց խեղճ ծերուկ, քանի քանի սև ու մութ գիշերներ պիտի անցնեն ու «անուշ բալադ» չպիտի լսէ աղբսագին ձայնդ: Գուլբաներդ «քաշելու» կը կանչես, բայց գուլբաներդ «քաշողն» էլ գործողն

էլ սև հողի տակ լուռ ննջում է ու էլ չպիտի վաղէ ծերուկ կեսրաբոջը ծառայելու:

Ու քանի քանի մատաղ հարսներ իրանց զառամեալ կեսրայրներին թողին անմխիթար խելագարութեան ճանկում և յուսահատ գերեզմանի շէմքին ու դեռ քանիսն էլ պիտի դիմեն կորստեան այդ անեղր անդունդը:

Ծ.

Դիշեր է, պարզ ու անամպ գիշեր: Կապուտակ երկընքի աստղերը խլիվան աղջկան շքնաղ աչքերի պէս վառվում են. նրանց վրա չէ ազդում Մերենիայի աղեկտուր հեծկտանքը. աւերակների սև սև ստուերները հեռու, շատ հեռու են նրանցից: Դիւղի ափին, խելագարի դիւային քրքիջի պէս, հռչում է կրակի ալ բոցը, որի կաս կարմիր շողքը լուսաւորում է խոտերի ահագին դէղերը: Բորբոքված խարոյկի շուրջը ձեռքերը ծոցերնին կանգնած են քսանի շափ գիւղացի երիտասարդներ, որոնց վիճակվել էր սեփական տան փլատակների դժբախտ գիշերապահի պաշտօնը վարել: Վառվում է խարոյկը, բայց մարել են Մերենեցի երիտասարդները: Ո՛ւր է նրանց գիւլ «լէլէների» ու «մէնիների» անուշ գլգլոցը, որ լուսնեակ գիշերներին սար ձոր էր դղրդացնում ու քանի քանի անմեղ գեղջկուհիների գիշերուայ քաղցր քունը կտրում:

Մօտեցայ խարոյկին: Դժբաղդ գիշերապահները պատրաստվում էին ընթերելու: Բայց ինչ ընթերիք... փռված կապերտի վրա շարած էին 8—9 հատ տեղական կլոր գարի հացեր, որ հաղիւ թէ 4—5 ֆունտ գար. կապերտի անշուք սփռոցը շրջապատել էին 15—18 դժգոյն երիտասարդներ, որ ամբողջ օրը սառցակոյտերի հետ կուռելուց յետոյ, այժմ քաղցած ստամոքսները յագեցնելու մի կտոր չոր ու ցամաք հաց էլ չունէին: Ինձ տեսնելուն պէս գրեթէ բոլորն էլ ոտի կանգնեցին ու սիրով ընդունեցին բարես:

—Նստէ՛ք, տղաք, նստէ՛ք հացերնիդ կերէ՛ք:

մի առանձին կենդանութիւն էր ստացել: Փողոցներում անց ու դարձ անողներին թիւ չկար: Կին ու տղամարդ, ծեր ու մանուկ ուր որ շտապում էին: Դոքա Բարալէթի հարս ու աղջիկները չէին, որ ուրախ հռհռալով ամեն առտուստ վաղ սառսրոսցին շտապում են տան ջուրը կրել ու իրանց գործին նայել:

— Մարի ջան, ոտվիս մսաւ... քա ջան, ձեռվիս թափան... աղեկտուր հեծկլտանքով կանչում է մօր փէշից քաշ ընկած փոքրիկ մանկիկը:

— Քնի, ձագս, քալէ, քալէ քեզի պուպուշ փոփոլ (սիրուն ոտնաման) առնեմ...

Թէպէտե խեղճ «մայրիկ»-ի ձեռներն էլ սառել էին, բայց շտապում էր ժամ առաջ հասնել դպրոց, ուր շորեր պիտի բաժանէին:

Ահագին բակում, խռնվող մերկ ու բոկոտն ամբոխից ասեղ գցելու տեղ չկար: Բոլորն աշխատում են իրար հրելով, քաշքշելով, մօտենալ փակ դրանք: Ահա բացուեց դուռն ու մի կորացած պառաւ «հագած-կապած», մի պող էլ կոնատակին դուրս եկաւ ներսից: Պառաւի տարօրինակ հագուստն ակամայ մարդու ծիծաղն էր շարժում: Թաղիքէ կօշիկների երկար ճտքերը, որոնցից միայն մէկի մէջ մի բուռը պառաւն ինքն ամբողջապէս կմանէր, հասնում էին մինչև մէջքը: Կարճ կաշուէ մուշտակը միայն գլուխն էր թողել դուրսը, որ փաթաթած էր սպիտակ շալով: Պառաւը դեռ նոր էր դուրս գալիս, որ նրան հրելով ուզեց ներս մտնել մի միջահասակ գզգզուած գիւղացի:

— Ծօ, դու ո՛ւր, կորացած գլուխը մի փոքր բարձրացնելով, բարկացած կանչեց պառաւը:

— Նես, ո՛ւր, հալաւ (շոր) առնեմ...

— Ծօ, քեզի չօւ է դիպել, որ հալաւ պիտի առնես: Ամօթ չէ քեզի, ամբընիդ լիքը հաց, տղաքդ փառք Աստու սաղ-սալամաթ, իմ քաշովս փարսոյ ու թեամեասիւկ (մուրհակ) ունիս, ինչի՞ եկել կենա (էլի) քանիմ կտոր չըլի համար երեսդ դէմ տուել էս խեղճերուն հացը կկտրես... Թու

առիդ ու ամօթիդ (պատուիդ), ամնչես լաւ է, լաւ...:

— Դէ ձէնդ կարէ քեաթառ, դու չեղար հիմի հոս աղքատն ու դեանգինը (հարուստը) ջոկողը, ջերէդ ինչ կերթայ...: Հոս (էստեղ) չէր ըլի, քու առկնիդ (ատամներդ) բերանդ թափելը կտեսնէիր..., մի փոքր կամաց աւելացրեց գիւղացին:

— Վայ փշանաք, դուք, օղուլ, փշանաք, բան չեմ ըսել, Ասված ձեզի ա էս առուր էյթած էնէ... (արժանացնէ):

Պառաւի յանդուգն խօսակիցն էխտիլա գիւղի յայտնի հարուստներից մէկն էր, որ խառնուել էր մերկ ու անտէր մնացած խեղճերին մի քանի կտոր շոր ստանալու համար: Յետոյ ինչպէս լսեցի հազարների տէր մի քանի գիւղացիներ էլ օրերով սրա նրա շեմերն են մաշել ու պատահողի ոտքը լիզել մի քանի փութ ալիւր ստանալու համար, այն ինչ իրանց ամբարներով ցորենն ու գարին պահում են գարնանը ծախելու: Ամօթ ձեզ, ամօթ...:

Ծանր տպաւորութիւնների տակ դուրս եկայ Բարալէթից: Սամսար պիտի գնայի: Դեռ արև չկար, բայց Մերենիայում աշխատանքն եւ էր գալիս: Կալոցուան պէս գիւղացիք բոլորը դուրսն էին, բայց միայն տղամարդիկ, և այն էլ եղանի ու հորսելու փոխանակ ձեռներին ունէին թիեր ու բահեր, լոմեր ու կացիներ: Չկար այնտեղ գիւղացու ամեն աշխատանքին անբաժան լծակից կինը: Նոցա մի մասը վռնդուած իր փայփայած օջախից օտարի յարկի տակ ապաստան էր որոնում, իսկ մի մասը սեփական տան սե փլատակների տակ ծանր անքում էր: Մէկը միւսի յետեից հանում են դիեր, կապտած ու ջարդուած ու շարունակ խոտի դէզերի մօտ:

Անցայ Մերենիան, մեռելների շտեմարանը, չընցի Սամսարները. իջայ Բուղաշէն, Տրկնայ, Բալխոյ, Ականայ ու հասայ Ջանջղայ (Բէժանօ): Ամեն տեղ աւեր, անմարդաբնակ, սև սև հողակոյտերը միայն մահագոյժ արձանների պէս փռվել էին ձիւնի սիպտակ սաւանի վրա: Ինչպէս չըրջածս միւս գիւղերը նոյնպէս և Ջանջղան միայն տղամար-

դիկ էին մնացել սև գերեզմաննոցները վրա ողբալու: Գիւղը շրջելուց յետոյ ինձ առաջնորդեցին գիւղի մէջ ծածկի տակ մնացած միակ գոմի օդան: Գոմում չկային աշխատասէր գեղջուկի աչքի լոյս գոմշուկները, եղները ու կովերի սիրուն շարքերը: Նոցա տեղ սև հողը բարձրացել էր մինչև մսուրքը: Բայց գոմը տաք ու նոյն խսկ տօթ էր: Օդան կտր ցածոտն սեղանի շուրջը, թղթերն առաջներին, նստած էին երկու պարոններ: Դռք սոսկալի աղէտի սև տեղեկագիրն էին կազմում: Սեղանի մօտ ձեռքերը ծոցին գլխակոյր կանգնած էր մի միջահասակ գիւղացի: Նրա գէմքը խոժոռ էր ու հայեացքը յուսահատական: Չգիտեմ անցած երկար ու ձիգ տարինները, թէ դառը հոգսն ու կարիքը նրա մագերն արդէն բոլորովին սիպտակացրել էին:

— Քանի տարեկան ես, հարցրեց պարոններից մինը:

— Տարիս չիտեմ, աղա, հըմը (բայց) առջի ժաժին (երկրաշարժին) չկայի հըլը:

— Երանհինգ-քառսուն տարեկան կըլի, աղա, վրա եկան շորս կողմից դրացիները:

— Բաս ինչմե ես էդպէս շուտ սիպտակել:

— Ինչի եմ սիպտակել... Մեր քաղածն ուրիշմ քաշէր, աղա, հիմի սաղ ա չէր մնայ: Կարկուտը կուգայ արտերս կղարնէ, դաւը (եղեամ) հացերս կտանի, ցաւը, էն Աստու պատուհասը մալերս ու ոչխրնիս կը ջարդէ, դիւլիկնիս (ապրուստներս) կը կտրէ, ժածն, որ եկաւ տներս աւրեց, օջոնիս մարեց, էտոնք բիրադի (բոլորը) աղա Աստու պատիժն են, բան չունիմ ըսելու ինքն է տիւլ, ինքը կառնէ, գլխնիս կախնք պիտի քաշենք: Հըմը էս մարդուն տված ցաւին, մարդուն կրակին պէս սիրտ վառող ջան ու ջիգեար դաղող բան չկայ, աղա: Ախր ժածն եկաւ մէմ ինչ որ պիտի էնէր էրաւ անցաւ... հըմը ադ բոլորական կրակնիս Աստու իրեն օրը գլխնուս վերըթին կայնած են: Վայէ թէ մէկըմ էրկու սալ խոտ ունենայ, բերեն ջուխտըմ 40—50 մանէթնոց եզ գոռով գռնէն նեւ կէսնն ու 100—120 մանէթի բարաթը ջերերը դնեն կերթան... Բերնին է ըն-

կել մէկը ձէն հանէ, խեանչեալը օխտը տեղէ վրա կուգայ: Խոտ չունեցար կենա (էլի) վայ. տեղին ա ջոկ բարաթ պիտի տաս, որ քաղես բերես էնոր եզները գիրացնես: Գիրացուցիր ա օրա գիտես ինչ աղա (այն ինչ «աղա»-ն ըզբաղված էր իր թղթերով ու բոլորովին չէր էլ լսում գիւղացու կողմնակի պատմութիւնը), գարնան գլօխ ջուխտմ մալ տնէդ առաջ կխառնես տանիս կը Թիֆլիզ, որ ծախես գետրա (իբր) գետրդ հոգաս: Հըմը Թիֆլիզ որ հասար վե՛վ է քեզի մալի տէր էնող: «Աղանուն» մէկը հոն նստած է, մալը ձեռնէդ կառնէ, իրեն ձեռքով ծախէ ու քեզի ա քրֆըրտելով (հայհոյելով). հըլը ըլի որ (դեռ կարելի է) քանիմ հատ ա թեափպիդ (գլխիդ) տալով գեղ կճամբէ: Տետր (մինչև) գարուն հէչ խաբարա չես ըլի թէ մալը ինչդէ ծախվել: Գարունն «աղա»-ն կուգայ «հաշիւ տեսնելու»: 60—70 մանէթ երկու ջուխտ մալիդ տեղը բարաթէդ դուս կը գարնէ ու լաւըմ բիարուռ կենէ (կանպատուէ) ու կերթայ թէ եզները լաւ չէիր գիրացուցել, խաւար էիր էրել: Ըշտը ադ է որ կրակն ընկար, տահա (էլ) հուրյաւիտենական նեւ (ոչ) տալէն կպրծիս նեւ բարաթէն, դունա տնով, օղուշաղով իրենց դուրը (գերին) պիտի ըլիս: Ադ հըլը սալթ (միայն) մալին առուտուրն է, հըպը մեկալոնք (միւսները)... Օ՜ֆ, աղա, ատոնց էրածնուն վէր (որ) մէկն ըսեմ, հէքեաթ բիւա էդան գաղէթ ընկան...: Դուք գիտէք տահա, ոտվիդ ենք ընկել... ես նեւ (ոչ) հալաւ (շոր) կուգեմ նեւ հաց, թէ կրնաք մէ իլլեաճըմ (ճար) էրէք, մեզի ադ անմարելի բոլորական կրակներէն ազատեցէք...: Մէկ մէկ խիւլակ (խրճիթ) ունէինք ան ա Աստու ողորմութենով աւրաւ պրծանք, մեզի աս գեղէն հանեցէք դիար դիար կորուցէք թեաքի (միայն թէ) ադ մարդոց «ժածէն» պրծուցէք տղաքս ձեզի մատաղ կենենք...:

— Ծօ, սուս... հերիք գլխէդ վեր դուս տաս... ինչ կը զըրցես:

— Ծօ, տահա հօքուս հասաւ... նամուսըս ոտաց տակ առան, խեղճ հալուր հօրս անաճալ (անժամանակ) տամ-

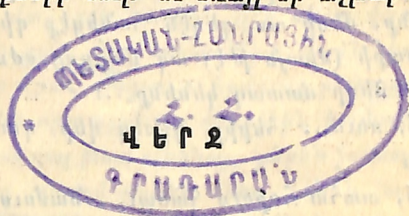
լայ էնիլ տուին (կաթուած, տղոցս դիւլիլը (ապրուստը) կտրեցին կենս սուս... Սուս, սուսով ո՞ւր պիտի էլթայ, թո՞ղ իմանան խեանչեայն իմա փորս կոխեն մէկէն ազատիմ աս դժոխքէն պըծիմ...:

Խոհեմ դրացիներն ուզում էին լռեցնել երկրաշարժի սարսափից հազիւ բացված խեղճ գիւղացու փակ լեզուն, որ ուզում էր մի անգամից թափել տարիների ընթացքում վիրաւոր սրտում դիզված թունալից մաղձը: Նա լռեց ու էլ չկարողացայ իմանալ հօր հղերկան մահը, որ ընտանեկան գաղտնիք էր ու գաղտնիք էլ մնաց:

Դաւառիս «Ջօջ» վաշխառուի քսամենելի «սխրագործութիւնների» մասին գիւղացիների «լուռ» պատմածներն ինձ առաւպել էին թվում, բայց յետոյ ինչպէս տեղեկացայ դոքա օր ցերեկով կատարվող իրողութիւններ են, որոնց տակ սակայն դեռ մինչ ցարդ էլ խեղճ գիւղացիք գլխիկոր տնքում են ու ո՞չ «աղաները» ու ո՞չ էլ «պարոնները» կարողացան ամենի «մարդ-գաղանին» սանձահարող սանձ գտնել . . . :

Յիրաւի Անիի պէս Յովհան երզնկացու «անէծքին» էր ենթարկուել այդ գաւառամասը ու Սողոմ-Գոմորի պէս ամեն տեսակ պատուհասի ասպարէզ դառել: Մարդկային թշուառութիւնն իր բոլոր կատարելութեամբ կարելի էր տեսնել այդ երկրում:

Դառն տպաւորութիւնների տակ դուրս եկայ Ջան-Ջըղայից ու վախենալով, թէ Ղովտի պէս աղի արձան կը կարիմ, առանց յետ նայելու դարձայ քաղաք, յետևս թողնելով տանջանքների մութ ու մռայլ մի աշխարհ...:

Գրքն է 10 կող.

[Handwritten signature]

